

Libris .RO

Respect pentru oameni și cărți

JONATHAN SAFRAN FOER

IATĂ-MĂ

Traducere din engleză și note de
ANDRA MATZAL și COSMIN POSTOLACHE

HUMANITAS
fiction

Respect pentru oameni și cărți

Cuprins

I. Înainte de război	7
II. Deprinderea vremelniciei	155
III. Întrebuințările unui pumn evreiesc	225
IV. Cincisprezece zile din cinci mii de ani	319
V. Să nu ai de ales e tot o formă de alegere	333
VI. Distrugerea Israelului	495
VII. Biblia	539
VIII. Acasă	603

Înapoi la fericire

Când a început distrugerea Israelului, Isaac Bloch punea în balanță dacă să se sinucidă sau să se mute la Azilul Evreiesc. Trăise într-un apartament burdușit cu cărți până-n tavan, cu podelele acoperite de covoare groase, prin care nu simțeai nimic nici dacă ai fi călcat pe un zar; apoi într-o cameră și jumătate, cu podele murdare; direct pe pământ, în pădure, sub stele nepăsătoare; sub podeaua de lemn a unui creștin în numele căruia, trei sferturi de secol mai târziu și la distanță de o jumătate de lume, a fost plantat un copac, care să le amintească urmașilor cât de virtuos a fost; printre țigani și partizani și polonezi aproape de treabă; în tabere de tranzit, tabere de refugiați și adăposturi pentru dezrădăcinați; pe o barcă, alături de o sticlă înăuntrul căreia un agnostic insomniac construise, în mod miraculos, o altă barcă; de cealaltă parte a unui ocean pe care nu va apuca să-l traverseze niciodată; deasupra câtorva băcănii unde se spetise meșterind te miri ce și lucrând ca vânzător pentru un pumn de mărunțiș; alături de o femeie care verifica și răsverifica încuietorile până când, în cele din urmă, le-a rupt, și care a murit la vârsta de patruzeci și doi de ani fără ca vreo silabă de mulțumire să-i fi atins vreodată gâtul, deși celulele mamei sale ucise continuau să i se dividă în creier; și, în ultimul sfert de secol, într-o casă cu scară interioară din Silver Spring, liniștită ca un glob de sticlă: cinci kilograme de Roman Vishniac¹ se decolorau pe măsuța de cafea; caseta cu *Enemies, A Love Story* se demagnetiza în ultimul video funcțional din lume; salata de ouă se transforma în gripă aviară pe rafturile frigiderului mumificat în fotografii cu stră-strănepoți superbi, geniali, fără nici o tumoră.

1. Fotograf ruso-american, cunoscut pentru documentarea vieții evreilor din Europa de Sud-Est, înainte de cel de-al Doilea Război Mondial.

Horticultorii germani tunseseră arborele genealogic al lui Isaac până aproape de solul galițian. Dar, cu noroc și intuiție, fără nici un pic de ajutor de sus, își transplantase rădăcinile pe trotuarele din Washington D.C. și apucase să vadă cum îi dădeau din nou ramurile. Și dacă America – *până când*, îl corecta fiul lui, Irv – nu avea să se întoarcă împotriva evreilor, copacul va continua să se ramifice și să înmugurească. Desigur, până atunci Isaac va fi oale și ulcele. Genunchii n-aveau să i se mai îndrepte niciodată, dar la vârsta lui necunoscută, la care îl pândeau tot soiul de umilinte necunoscute, venise vremea să-și descleșteze pumnii de evreu și să admită că sosise începutul sfârșitului. Diferența dintre a admite și a accepta înseamnă depresie.

Chiar și lăsând la o parte distrugerea Israelului, momentul era cât se poate de nepotrivit: mai rămăseseră doar câteva săptămâni până la ceremonia de *bar mitzvah*¹ a celui mai mare dintre strănepoții lui, moment la care Isaac își marcaseră linia de finisaj a vieții încă de la finisajul trecut, când se i născuse cel mai mic dintre strănepoți. Dar nimeni nu poate controla momentul în care sufletul unui bătrân evreu îi va elibera corpul și nici pe acela în care corpul va elibera mult râvnita garsonieră, pentru următorul corp aflat pe listă. Și, de altfel, nici nu poate amâna ajungerea la vârsta bărbăției. Nici măcar cele zece bilete de avion cumpărate și nerambursabile, rezervarea unui etaj întreg la Washington Hilton, transferul a douăzeci și trei de mii de dolari în contul dedicat organizării ceremoniei de *bar mitzvah*, toate trecute în calendar încă de la ultima ediție a Jocurilor Olimpice de Iarnă, nimic nu oferea garanția că acest lucru avea să se întâmple.

Un grup de băieți hălăduia pe culoarele sinagogii Adas Israel², râzând, înghiontindu-se, cu sângele pompând din creierii încă în

1. Ceremonie religioasă iudaică, marcând trecerea spre maturitate și recunoașterea ca membru al comunității. Ceremonia este dedicată băieților și are loc la împlinirea vârstei de treisprezece ani. În cazul fetelor, ceremonia poartă numele de *bat mitzvah*.

2. Cea mai mare sinagogă conservatoare din Washington D.C.

formare, spre organele genitale, și ele în formare, doar pentru a-și relua apoi circuitul în jocul pubertății, mereu pe zero.

— Pe bune, serios acum, spuse unul din ei, iar unul dintre s-urii se agăță în aparatul dentar, singura chestie mișto la sexul oral e laba jilavă cu care vine la pachet.

— Amin.

— Altfel, e ca și cum ai fute-un pahar de apă cu dinți.

— Ceea ce-i absurd, spuse un roșcovan pe care încă îl treceau fiorii când se gândea la epilogul din *Harry Potter și Talismanele morții*.

— Nihilist.

Dacă Dumnezeu ar exista și ar sta să judece, le-ar ierta totul acestor băieți, știind că înăuntrul lor acționau forțe exterioare și că, la rândul lor, erau făcuți după chipul și asemănarea Lui.

Când încetiniară pasul pentru a o privi pe Margot Wasserman, aplecată să bea apă, se lăsă liniștea. Se spunea că părinții ei parcau două mașini în fața casei lor cu trei garaje, fiindcă aveau cinci mașini. Se spunea că patru pedul ei, un câine din rasa Pomeranian, avea coaiele ca niște pepeni galbeni.

— Să mor dacă n-aș vrea să fiu eu țâșnitoarea aia, spuse un băiat cu nume israelian, Peretz-Yizchak.

— Eu vreau să fiu peticul lipsă din chiloții ei cu despicătură.

— Eu vreau să-mi umplu pula cu mercur.

Pauză.

— Ce dracu' zici acolo?

— Ei, zise Marty Cohen-Rosenbaum, născut Haim ben Kalman, să-mi... fac pula termometru, gen.

— Și cum faci asta, îi dai să mănânce sushi?

— Sau mi-l injectez direct. Sau, în fine. Hai, frate, înțelegeți ce vreau să zic.

Toți patru încuviințară din cap sincronizându-se perfect, ca spectatorii unui joc de ping-pong.

— *Să i-o bag în fund*, spuse în șoaptă.

Ceilalți trei fuseseră destul de norocoși să aibă mame de secol douăzeci și unu, care știau că temperatura se măsoară digital, în ureche. Iar Haim a avut noroc că ceilalți își pierduseră deja interesul,

înainte să-l încălțe cu vreo poreclă de care să nu mai poată scăpa toată viața.

Sam stătea pe bancă, în fața biroului rabinului Singer, cu capul plecat și ochii ațintiți spre palmele întinse pe genunchi, ca un călugăr care așteaptă să fie cuprins de flăcări. Băieții se opriră, îndreptându-și ura de sine către el.

— Am auzit ce-ai scris, spuse unul dintre ei, împungându-l pe Sam cu un deget în piept. Ți-ai cam dat în petic.

— Niște chestii bolnave, frate.

Era ciudat, fiindcă de regulă producția abundentă de sudoare a lui Sam nu începea decât după dispariția amenințării imediate.

— Nu le-am scris eu, și oricum nu sunt – desenă niște ghilimele imaginare în aer – „frate cu tine“.

Ar fi putut să zică toate astea, dar n-a făcut-o. Le-ar fi putut explica și de ce lucrurile nu stăteau așa cum păreau la prima vedere. Dar n-a făcut-o. În schimb, și-a încasat-o, așa cum făcea mereu, situându-se de partea căcăcioasă a ecranului.

De cealaltă parte a ușii rabinului se aflau părinții lui Sam, Jacob și Julia. Nici unul dintre ei nu voia să se afle acolo. Nimeni nu voia să se afle acolo. Rabinul simți nevoia să brodeze câteva cuvinte cu aer înțelept despre un individ pe nume Ralph Kremberg, care urma să fie îngropat la ora două. Jacob ar fi preferat să lucreze la biblia pentru *Oameni Atotmuritori* sau să scotocească prin casă după telefonul pierdut ori măcar să deschidă puțin robinetul internetului, pentru câteva doze de dopamină. Iar azi ar fi trebuit să fie ziua liberă a Juliei – doar că numai liberă nu era.

— N-ar fi potrivit să fie și Sam de față? întrebă Jacob.

— Cred că ar fi mai bine să purtăm o discuție ca între adulți, răspunse rabinul Singer.

— Sam e adult.

— Sam *nu* e adult, spuse Julia.

— Doar pentru că mai are de învățat trei versete din binecuvântările de după binecuvântările de *haftarah*¹?

1. Selecție de texte din cărțile Profeților, citite în public cu ocazia unor ceremonii religioase, intonate pe o anumită linie melodică. O astfel de ceremonie este și *bar mitzvah*.

Ignorându-l pe Jacob, Julia puse o mână pe biroul rabinului și spuse:

— În mod clar, e inacceptabil să-i răspundă unui profesor, iar noi vrem să îndreptăm asta.

— Dar, în același timp, spuse Jacob, nu cumva suspendarea e o măsură cam draconică pentru ceva ce, dacă stăm bine să ne gândim, nu-i chiar o *foarte* mare scofală?

— Jacob...

— Ce?

Încercând să comunice doar cu soțul ei, nu și cu rabinul, Julia își apăsă fruntea cu două degete și scutură aproape imperceptibil din cap, umflându-și nările. Părea mai degrabă un antrenor de baseball decât soția, mama și membra comunității care încerca să țină piept oceanului ce amenința castelul de nisip al fiului ei.

— Adas Israel e o școală progresistă, spuse rabinul, ceea ce l-a făcut pe Jacob să-și dea ochii peste cap, abținându-se însă de la alte comentarii. Ne mândrim cu o îndelungată tradiție în a vedea dincolo de normele culturale ale unui moment anume și de a găsi lumina divină, *Ohr Ein Sof*¹, în fiecare om. Iar să folosești epitete rasiale este, într-adevăr, o foarte mare scofală.

— *Poftim?* întrebă Julia, căutându-și postura potrivită.

— N-are cum, spuse Jacob.

Rabinul suspină, ca orice rabin, și îi intinse Juliei peste birou o bucată de hârtie.

— A spus el așa ceva? întrebă Julia.

— A scris.

— Ce-a scris? întrebă Jacob.

Nevenindu-i să creadă, scutură din cap și citi lista:

— Arab împuțit, chinez gălbejit, pizdă, japonez infect, poponar, jeg hispanic, jidan, cuvântul cu „n“...

— A scris el „cuvântul cu n“? întrebă Jacob. *Chiar* cuvântul?

— Chiar cuvântul, răspunse rabinul.

1. Lumina fără de sfârșit – concept cabalistic folosit în misticismul iudaic pentru a desemna esența divinității (în ebr., în orig.) (n. red.).

Deși în mintea lui ar fi trebuit să aibă prioritate necazul de care dăduse fiul său, lui Jacob îi zbură mintea la faptul că acesta era singurul cuvânt de nepronunțat.

— Trebuie să fie o neînțelegere, spuse Julia, dându-i în cele din urmă hârtia lui Jacob. Sam are grijă de animăluțe...

— *Papion de Cincinnati*? Țsta nu-i un epitet rasial. E un act sexual. Cred. Poate.

— Nu toate sunt epitete, răspuse rabinul.

— Știți, cred că și „arab împuțit“ e tot un act sexual.

— Aici va trebui să vă cred pe cuvânt.

— Vreau să spun că poate interpretăm greșit toată lista asta.

— Și Sam ce-a avut de zis? întrebă Julia, ignorându-și din nou soțul.

— A negat. Foarte vocal chiar. Doar că înainte de începerea orei, cuvintele nu erau acolo, iar el e singurul care stă în banca aceea.

— N-a făcut-o el, spuse Jacob.

— E scrisul lui, zise Julia.

— Toți puștii de treisprezece ani scriu la fel.

— Altă explicație despre cum au ajuns acolo n-a putut să ofere, spuse rabinul.

— Dar asta nu-i treaba lui, zise Jacob. Și, apropo, dacă Sam chiar ar fi scris cuvintele astea, de ce Dumnezeu le-ar fi lăsat pe bancă? Neobrăzarea asta îi dovedește nevinovăția. Ca-n *Basic Instinct*.

— Dar ea chiar era vinovată în *Basic Instinct*, spuse Julia.

— Serios?

— Spărgătorul de gheață.

— Poate că ai dreptate. Dar ăla e un film. E evident că un alt puști, cu adevărat rasist și care are pică pe Sam, a făcut de fapt asta.

— Ne vom asigura că Sam înțelege de ce lucrurile pe care le-a scris sunt extrem de jignitoare, îi spuse Julia rabinului.

— Julia, a întrerupt-o Jacob.

— N-ar fi de-ajuns să-i ceară scuze profesorului, ca să putem relua pregătirile de *bar mitzvah*?

— Chiar asta voiam să vă sugerez. Dar mă tem că pățania a ajuns la urechile întregii noastre comunități. Așa că...

Jacob pufni frustrat – gest pe care fie Sam îl învățase de la el, fie el îl preluase de la fiul său.

— Și, apropo, jignitoare pentru *cine*? E o diferență ca de la cer la pământ între a sparge nasul cuiva și a face box de unul singur.

Rabinul îl studie pe Jacob.

— Sam are cumva probleme acasă? întrebă el.

— A cam fost copleșit de volumul temelor, începu Julia.

— Dar *n-a făcut* el asta.

— Și s-a tot pregătit pentru *bar mitzvah*, lucru care, cel puțin teoretic, înseamnă o oră în plus în fiecare seară. Și violoncel, și fotbal. Și fratele lui, Max, trece printr-o chestie existențială, ceea ce ne complică tuturor viețile. Și cel mic, Benjy...

— După câte se pare, are destule pe cap, spuse rabinul. Și, fără-ndoială, îl înțeleg. Avem cerințe foarte mari de la copiii noștri. Mai mari decât cele de care am avut noi parte. Dar mă tem că rasismul nu are ce căuta aici.

— Sigur că nu, spuse Julia.

— Stați un pic. Acum susțineți că Sam e *rasist*?

— N-am zis asta, dle Bloch.

— Ba *da*. Tocmai ați spus-o. Julia...

— Nu mai țin minte cuvintele exacte.

— Am spus „Rasismul nu are ce căuta aici“.

— Rasismul este ceea ce exprimă rasiștii.

— Ați mințit vreodată, dle Bloch? întrebă rabinul, la care Jacob își căută din nou telefonul în buzunarul hainei. Presupun că, la fel ca toți oamenii care-au trăit vreodată pe lumea aceasta, ați spus măcar o minciună. Dar asta nu vă face mincinos.

— Mă faceți mincinos? întrebă Jacob, cu degetele încleștate în gol.

— Vă bateți cu umbrele, dle Bloch.

— Cuvântul cu „n“ e greșit, fără îndoială. Foarte, foarte, foarte greșit. Dar era doar unul dintre ele.

— Credeți că un context mai generos, de misoginie, homofobie și perversiune aduce o lumină *mai bună*?

— Dar n-a făcut-o el.

Rabinul se foi pe scaun.

— Dacă-mi permiteți să fiu sincer o clipă, se opri el, scărpinându-și nara cu degetul mare, într-un gest ce trăda o înțelegere edificatoare, lui Sam n-are cum să-i fie ușor – doar e nepotul lui Irving Bloch.

Julia se rezemă de spătar, gândindu-se la castele de nisip și la poarta altarului șintoist adus de apele oceanului tocmai la Oregon, după doi ani de la tsunami.

— Poftim? întrebă Jacob întorcându-se spre rabin.

— Ca să-i fii un model în viață copilului...

— Ar trebui să aveți grijă ce spuneți.

— Știți ce vreau să spun, i se adresează rabinul Juliei.

— Știu ce vreți să spuneți.

— Nu știm ce vreți să spuneți.

— Poate că, dacă lui Sam nu i s-a părut vreodată că a spune ceva, indiferent ce...

— Ați citit volumul doi din biografia lui Lyndon Johnson, a lui Robert Caro?

— Nu.

— Dacă ați fi fost un rabin preocupat de treburile pământești și dacă l-ați fi citit pe acest clasic al genului, ați fi știut că paginile 432–435 sunt dedicate tuturor eforturilor depuse de Irving Bloch, care a luptat, mai mult decât oricine altcineva din Washington, și de oriunde, pentru a asigura adoptarea Legii privind dreptul la vot. Nici că se putea ca un puști să găsească un model mai bun în viață.

— Un puști n-ar trebui să caute, spuse Julia, privind înainte.

— Acum... că tatăl meu a scris ceva regretabil pe blog...? Da. A scris. Un gest regretabil. Îl regretă și el. Regretă până la cer și-napoi. Dar ca dumneavoastră să insinuați că virtutea lui nu ar fi o sursă de inspirație pentru nepoții săi...

— Domnule Bloch, cu tot respectul...

— Hai să plecăm de-aici, spuse Jacob întorcându-se spre Julia.

— Hai mai bine să vedem de ce are nevoie Sam.

— Sam n-are nevoie de nimic din locul acesta. A fost o greșală să-i organizăm cu forța o ceremonie de *bar mitzvah*.

— Ce? Jacob, dar nu l-am forțat. Poate că l-am îmboldit un pic, dar...

— L-am îmboldit să se circumcidă. Spre *bar mitzvah* l-am împins cu toată forța.

— De doi ani, bunicul tău spune că singurul motiv pentru care se mai ține pe picioare e să ajungă la ceremonia de *bar mitzvah* organizată în cinstea lui Sam.

— Un motiv în plus să n-o mai facem.

— Și am vrut ca Sam să știe că e evreu.

— Dar cum ar fi putut să nu știe asta?

— Să fie evreu.

— Evreu, da. Dar *religios*?

Jacob nu știa niciodată cum să răspundă la întrebarea „Ești o persoană religioasă?”. Nu aparținuse nicicând de vreo sinagogă, nu respectase niciodată *kashrut*-ul¹, niciodată nu-i trecuse prin minte – nici măcar în momentele lui de maximă frustrare legate de Israel, de tatăl lui, de evreimea americană sau de absența lui Dumnezeu – că și-ar fi putut crește copiii altfel decât cu un dram de cunoaștere și practică iudaică. Dar dublele negații n-au ținut niciodată religia în picioare. Sau, cum avea să spună trei ani mai târziu Max, fratele lui Sam, la propria *bar mitzvah*, „Nu păstrezi decât lucrurile la care refuzi să renunți“. Și, oricât și-ar fi dorit Jacob o continuitate (a istoriei, a culturii, a gândirii și a valorilor), oricât și-ar fi dorit să creadă că exista un sens mai adânc, pe care să-l pătrundă nu doar el, ci și copiii lui și copiii copiilor lui, lumina îi scăpa printre degete.

La primele lor întâlniri, Jacob și Julia vorbeau adesea despre o „religie pentru doi“. Ar fi fost un lucru rușinos, dacă nu le-ar fi adus și un sentiment de noblețe. Sabatul lor: în fiecare vineri seara, Jacob îi citea Juliei o epistolă pe care i-o scrisese în cursul săptămânii, iar ea îi recita un poem din memorie; și, cu lumina stinsă, cu telefonul scos din priză și ceasurile pitite sub pernele

1. Legile iudaice privitoare la alimentație.

fotoliului de catifea roșie, mâncau pe îndelete cina pe care o preparaseră împreună, tot pe îndelete; apoi dădeau drumul apei să curgă în cadă și, în timp ce se umplea, făceau dragoste. Miercuri, plimbări în zorii zilei, la răsărit: cu fiecare drum săptămânal, înainte și înapoi, traseul lor devenise pe nesimțite un ritual, până când urmele lor rămăseseră înscrise pe trotuar – imperceptibile, dar prezente. La fiecare Rosh Hashana¹, în loc să meargă la slujbă, îndeplineau împreună ritualul de *tashlich*², aruncând în apele râului Potomac firimituri menite să simbolizeze regretele anului pe care îl lăsau în urmă. Unele se scufundau, altele se lăsau duse de curenți până pe celălalt mal, în timp ce alte regrete erau luate pe sus de pescăruși și folosite pentru a-și hrăni cu ele puii încă orbi. În fiecare dimineață, înainte de a se ridica din pat, Jacob o săruta pe Julia între picioare – nu sexual (ritualul cerea ca sărutul să nu conducă niciodată spre altceva), ci religios. Începuseră să colecționeze, în timpul călătoriilor, tot felul de obiecte care conțineau în interiorul lor un întreg mult mai mare decât ele însele: oceanul conținut într-o scoică, o panglică uscată de mașină de scris, lumea într-o oglindă argintată. Totul părea să devină ritual – Jacob care o lua pe Julia de la serviciu în fiecare joi, cafeaua împărțită în tăcere, Julia, care-i înlocuia lui Jacob semnele de carte cu bilețele, până în clipa în care, asemenea universului care s-a expandat până când și-a atins limitele și apoi s-a contractat spre începuturi, s-a dus totul de râpă.

Uneori, nopțile de vineri veneau prea târziu, alteori, diminețile de miercuri veneau prea devreme. După o conversație dificilă, nu mai urma nici un sărut între picioare, iar atunci când cineva nu se simte generos, despre câte lucruri poate spune că sunt mai mari pe dinăuntru decât pe dinafară? (Un resentiment nu poate fi pus pe raft.) S-au ținut cu dinții de tot ce-au putut și-au încercat din răspuțeri să nu bage de seamă cât de seculari deveniseră.

1. Anul Nou iudaic.

2. Obicei iudaic ce presupune aruncarea în apele unui râu, fluviu, ocean etc. a unor obiecte simbolizând păcatele comise de către acela care îndeplinește ritualul. Sensul cuvântului *tashlich* este acela de „lepădare”, făcând referire clară la lepădarea de păcate.

Dar, din când în când, de obicei în câte un moment defensiv care, în ciuda tuturor rugămintelor venite de la îngerii mai buni, era cu neputință să nu ia forma învinuirii, unul dintre ei spunea: „Mi-e dor de sabbaturile noastre“.

Nașterea lui Sam a venit ca o a doua șansă, la fel ca cea a lui Max și apoi a lui Benjy. O religie pentru trei, pentru patru, pentru cinci. În fiecare primă a zi a unui nou an – secular și iudaic –, marcau ritualic pe tocul ușii înălțimile copiilor, primul lucru dimineața, înainte ca gravitația să pună la treabă compresia. În fiecare an, pe 31 decembrie, aruncau în foc rezoluții pentru noul an, în fiecare marți, după cină, îl scoteau pe Argus la o plimbare în familie și, în drum spre Vace, unde beau mereu oranjadă sau limonadă, ambele altminteri interzise, citeau cu voce tare rapoartele primite de la școală despre rezultatele la învățătură. Culcarea copiilor avea loc într-o anumită ordine, după anumite protocoale, iar de fiecare dată când era ziua de naștere a unui membru al familiei, dormeau cu toții în același pat. Cel mai adesea, sărbătoreau sabbatul – fiind deopotrivă martori stingheri ai religiei și credincioși activi – cu câte o porție de *hallah*¹ de la Whole Foods, cu suc de struguri Kedem și lumânări din ceară de albine aflate pe cale de dispariție, înfipte în sfeșnicele de argint ale strămoșilor dispăruți. După rostirea binecuvântărilor și înainte de masă, Jacob și Julia mergeau la fiecare copil în parte, îi luau mâinile în palmele lor și-i șopteau în ureche ceva despre un lucru pe care îl făcuseră în săptămâna respectivă și cu care se mândreau. Intimitatea extremă a degetelor trecute prin păr, dragostea care, deși nu era secretă, se cerea șoptită, făcea să tremure filamentele becurilor care împrăștia o lumină palidă.

După cină, îndeplineau un ritual a cărui origine nu și-o mai amintea nimeni, dar a cărui semnificație n-o punea nimeni la îndoială: mergeau cu ochii închiși prin casă. Era permis să vorbești, să te prostesti, să râzi, dar orbirea îi reducea mereu, în cele din urmă, la tăcere. De-a lungul vremii se obișnuiseră cu întunericul acela mut, în care rămăneau de regulă cufundați câte zece, douăzeci de

1. Pâine rituală, de obicei împletită, consumată în timpul meselor de sabbat sau cu ocazia altor sărbători iudaice (n. red.).